

А.М. Тибінь
академік АЕН України

І.І. Смачило
м. Тернопіль

ВИХІДНІ УМОВИ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Сучасний стан харчової промисловості України відображає наслідки багатьох економічних процесів. По-перше, залежить від історичного спадку, який сформувався в Україні за роки планової економіки. По-друге, залежить від наслідків економічних трансформаційних процесів, в ході яких відбувалася зміна планових методів управління на ринкові, зміна форм власності на підприємства харчової промисловості. По-третє, пов'язаний із перспективними напрямками сучасного розвитку цієї галузі виробництва, відображає національні та міжнародні тенденції розвитку харчової промисловості, притаманні нашому часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку харчової промисловості у своїх працях досліджували: О. Б. Шмаглій [17], Т. Мостенська [4], І. Р. Юхновський [16], В. Лиськов [3], О. Дерев'янюк [2], Л. В. Дейнеко [1], М. П. Сичевський [5] та інші. У їхніх дослідженнях порушувались й аналізувались різні аспекти становлення та інтенсифікації харчової промисловості, її підгалузей в різні періоди часу, а також пропонувалися теоретичні і практичні рекомендації щодо піднесення рівня господарювання у цій провідній галузі господарського комплексу України. Проте слід зазначити, що не дивлячись на наявність наукових робіт з окресленої проблематики, їх високу наукову й практичну цінність, існує потреба в системному і комплексному дослідженні механізму розвитку харчової промисловості, недосконалість якого є першопричиною багатьох негараздів у цій галузі.

Формулювання цілей (постановка завдання). Зважаючи на складність розвитку харчової промисловості, важливо оцінити її сучасний стан за допомогою закономірностей сталого розвитку. Тобто, актуальним є завдання інтерпретації процесів у харчовій промисловості України з погляду закономірностей сталого економічного розвитку, вирішення якого має з'ясувати проблемні

питання, вказати шляхи розв'язання проблем і надати можливість розробки відповідних програм.

Для вирішення поставленого завдання доцільно вибрати метод зіставлення реальних процесів, які відбувалися в харчовій промисловості України, із закономірностями сталого економічного розвитку. На основі цього зіставлення, необхідно встановити економічні закономірності розвитку харчової промисловості, визначити в якому стані перебуває харчова промисловість з позиції сталого розвитку й надати рекомендації щодо її вдосконалення та подати пропозиції щодо покращення державного регулювання харчовою промисловістю України.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження процесів сталого розвитку харчової промисловості вибрано проміжок часу від 1953 р. до 2006 р., особливо — від 2001 р. до 2006 р., коли активізувались новітні процеси становлення сучасної харчової промисловості [6–15]. Не враховувати особливості розвитку харчової промисловості протягом 1953–2001 років об'єктивно неможливо, адже саме за ці роки: створено основні фонди, які досі перебувають в експлуатації; сформувався національний тип харчового забезпечення населення; утворилася товарна й цінова структура харчового забезпечення. Тому важливо врахувати не лише стан харчової промисловості перед початком економічної трансформації (1988–1990 роки), чи після неї (приблизно 2001–2003 роки), але взяти до уваги тривалішу динаміку її розвитку.

За суттю сталий розвиток охоплює збалансованість та вдосконалення різноманітних аспектів виробничої діяльності. Найважливішими напрямками збалансованості харчової промисловості із економічним середовищем є забезпечення сировиною та технічним устаткуванням.

Особливість харчової промисловості полягає в тому, що її сировиною можуть бути лише продукти рослин-

ного та тваринного походження, тобто передусім продукти сільського господарства.

Інший аспект сталого розвитку — вдосконалення підприємств харчової промисловості, яке відбувається, насамперед, через покращення технологічного забезпечення виробництва, тобто шляхом введення в дію новіших, продуктивніших основних фондів. Оскільки для сільського господарства необхідно дотримуватись збалансованого вдосконалення усіх учасників виробництва та споживання, тому для дослідження важливо врахувати розвиток сільського господарства, яке постачає сировину, та харчової промисловості, яка переробляє цю сировину у харчові продукти.

Умови дефіциту продукту харчування в УРСР призвели до визначення стратегічної мети харчової промисловості: отримати якомога більше сировини. Підприємства переробляли всю отриману сировину завдяки попередньо введеним в дію фондам. Тому вимога збалансованості постачання сільськогосподарської продукції в економіці УРСР була дотримана. Загалом, принцип зрівноваженості передбачає пропозицію продукції сільського господарства в обсягах, що відповідають платоспроможному попиту на продукт харчової промисловості.

На основі аналізу обсягів вирощування продукції сільського господарства в Україні протягом 1953–1998 років встановлено, що обсяг виробленої сільськогосподарської продукції спочатку повільно зростав з додатним прискоренням, а згодом (початок 1970-х років) прискорене зростання змінилось на сповільнене, після чого (кінець 1980-х років) сільське господарство досягнуло найвищого рівня виробництва продукції. Тобто, кількість продукції сільського господарства збільшувалася за логістичною кривою.

Так, протягом 1970–1984 років виробництво м'яса птиці зросло з 75 тис. т до 280 тис. т, зазнаючи при цьому сповільнення зростання (1975, 1981, 1983 роки). Загальне виробництво м'яса прискорено зростало до 1973 р., після чого коливалося в межах 2100–2400 тис. т за рік. Найсуттєвіше на це вплинуло вирощування великої рогатої худоби (ВРХ). Прискорене зростання виробництва яловичини припинилось у 1970 році і коливається в межах 1100–1200 тис. т з 1991 р.

Отже, після досягнення максимальної продуктивності (кінець 1970-х років) обсяги виробництва продукції сільського господарства зазнавали безсистемних коливань. Це стосується динаміки виробництва продукції рослинництва (рис. 1. а) й тваринництва (рис. 1. б). Отже, продуктивність сільського господарства досягнула найвищого рівня розвитку.

Починаючи з 1974 р. виробництво м'яса в Україні досягнувши найбільших показників, протягом багатьох років зазнавало безсистемних коливань. Ці коливання вказують на те, що досягнутий максимум у виробництві продукції тваринництва не був стійким станом рівноваги (рис. 2).

Обсяг виробництва продукції сільського господарства вплинув на виробництво продукції харчової промисловості. Динаміка зростання валової продукції харчової промисловості повторює логістичне зростання (рис. 3). Так протягом 1980–1985 років продукція сільського господарства зросла на 18 %, а продукція харчової промисловості — лише на 14 %, тобто за 5 років

на 4 % продукції більше було спожито без участі посередника — переробних підприємств.

Динаміка виробництва окремих харчових продуктів збігається із динамікою постачання відповідної сільськогосподарської сировини і також утворює лінію логістичного зростання із досягненням насичення (в середині 1980-х років) та із подальшим коливанням навколо найвищого рівня виробництва. Зокрема, так розвивалось виробництво харчосмакової, круп'яної, борошномельної, м'ясо-молочної продукції.

Стабілізація валової продукції харчової промисловості протягом 1975–1980 років пов'язана із змінами асортименту, яким компенсовано нестабільність розвитку сільського господарства в цих роках (див. рис. 1, 2). Тобто, під час коливань обсягів виробництва продукції сільського господарства обсяги виробництва продукції харчової промисловості залишаються стабільними. Отже, харчова промисловість має вищий у порівнянні з сільським господарством ступінь внутрішньої стійкості. Це створює дисбаланс, який призводить до порушення принципу зрівноваженості сталого розвитку. Відтак, існуючий дисбаланс між стійкістю сільського господарства і харчової промисловості стоїть на перешкоді сталому розвитку харчової промисловості, всього агропромислового комплексу України.

В деяких галузях харчової промисловості протягом 1970–1985 років відбувалося майже лінійне зростання обсягів виробництва. Це, зокрема, зростання обсягів виробництва кондитерської продукції з 600 тис. т за рік у 1970 р. до 900 тис. т за рік у 1994 р.; виробництво печива з 95 тис. т за рік до 140 тис. т у тих же роках. Аналогічно зростала кількість місць в установах громадського харчування. Це вказує на залежність динаміки зростання виробництва харчових продуктів від попиту на них у порівнянні з іншими видами продукції. А саме, якщо харчовий продукт (в 1960–1990 роках) не був дефіцитом, тоді обсяги його виробництва зростали лінійно. В іншому випадку, попит на нього призводив до зростання за типом логістичної кривої. Це вказує на те, що інерційність реакції при взаємодії сільського господарства і харчової промисловості під час виготовлення дефіцитного продукту була меншою за таку величину для недефіцитного продукту. Тому, для збереження сталого розвитку харчової промисловості важливо не надмірно стимулювати (за допомогою реклами, методів маркетингу) високий попит, який знаходиться на межі купівельної спроможності покупців. Це викличе нестабільність збуту, що порушує принцип збалансованості розвитку.

Переважна більшість галузей харчової промисловості України протягом 1974–1977 років зазнали спаду виробництва, викликаного зниженням обсягів виробництва продукції сільського господарства й невідповідним технічним оснащенням підприємств харчової промисловості. Зношення обладнання призвело до падіння продуктивності в усіх її галузях. Проте, інтенсивне оновлення основних фондів, розпочате приблизно з 1977 року, призвело до майже лінійного зростання обсягів виробництва всіх видів харчової продукції (з 1982 року до 1990-х років). Такого, зростання зазнали: виробництво консервів, соків, виробів із шоколаду та інші галузі, що не мали перебоїв в поставках сировини.

Посилення виробничих потужностей консервних галузей харчової промисловості у 1977–1980 роках при-

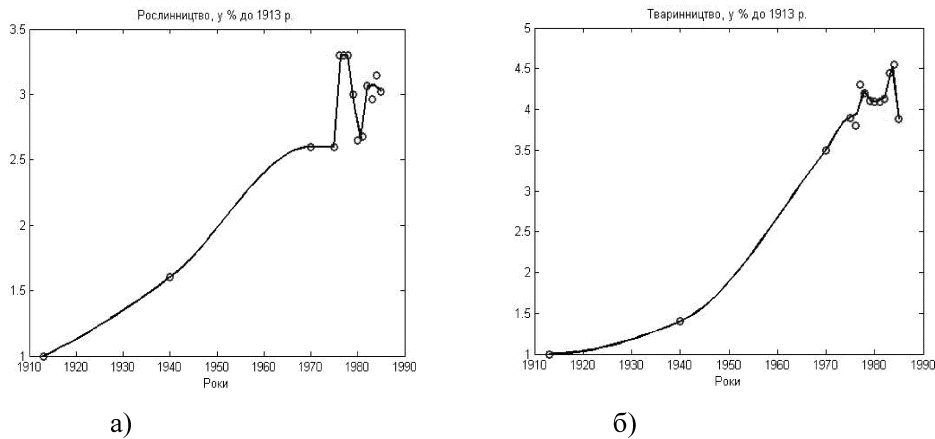

Рис. 1. Динаміка обсягів виробництва продукції рослинництва (а) і тваринництва (б) в Україні протягом 1913–1985 років (у % до 1913 р.)

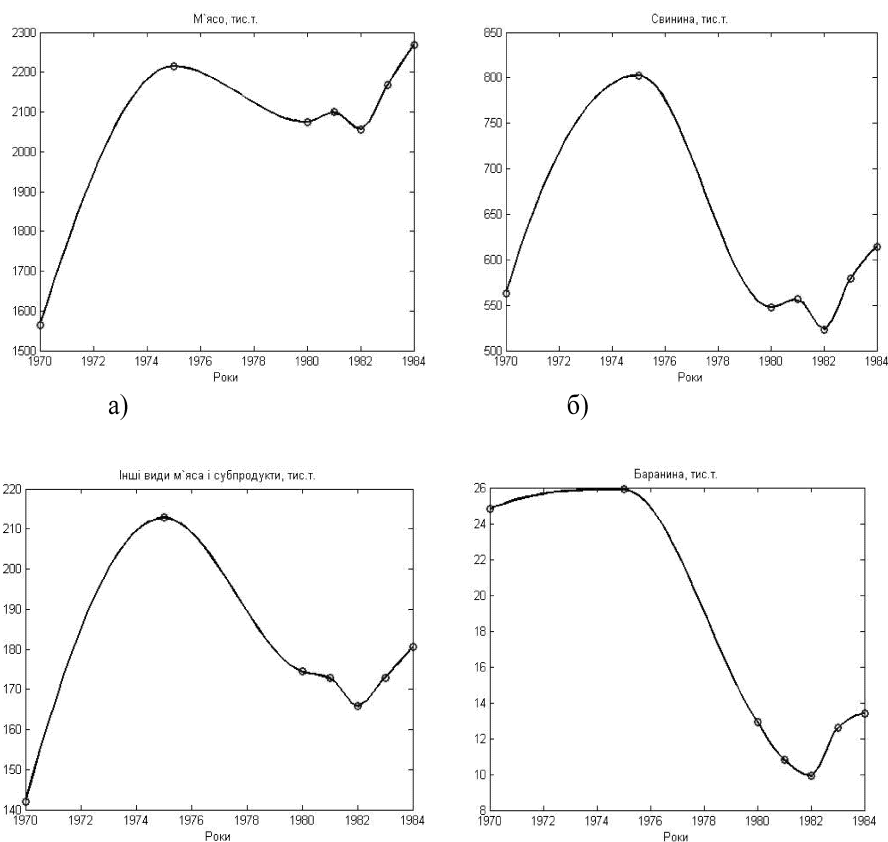

Рис. 2. Динаміка обсягів виробництва окремих видів м'ясної продукції сільського господарства протягом 1970–1984 років

звело до наступного тривалого збільшення обсягів виробництва відповідних продуктів. Це мало позитивні наслідки, тому, очевидно, реформи того часу належать до вдалих заходів, які стимулювали сталий розвиток харчової промисловості. Зауважимо, що після технічного удосконалення, збільшився випуск власне консервних виробів, тобто продукції з тривалим виробничим циклом. Це демонструє закономірність за якою харчовій промисловості вигідно виробляти продукцію з якомога довшим виробничим циклом (терміном зберігання). Це не вигідно споживачам і галузям харчової промисловості, в яких збільшення тривалості зберігання продукції неможливе.

Тому, для сталого розвитку в харчовій промисловості важливо утримувати рівновагу між тривалістю виробничо-

го циклу окремих її галузей. Диспропорції щодо цього гальмують розвиток галузей з тривалим виробничим циклом.

В динаміці виробництва продукції харчової промисловості простежується зв'язок між споживчим попитом та процесами переоснащення виробництва. Так, у галузях харчової промисловості з товарами найвищого попиту (м'ясні консерви) технічне переоснащення (в 1970–1986 роках) було здійснено раніше, ніж у галузях з продукцією слабшого попиту (овочеві й молочні консерви). Цікаво, що виробництво продуктів з невисоким попитом (варена ковбаса, рибні консерви) в 1970–1984 роках не зазнало спаду, а лише коливання. Це показує, що стійкий попит на продукцію харчової промисловості сприяє досягненню стану задоволеного платоспроможного попиту.

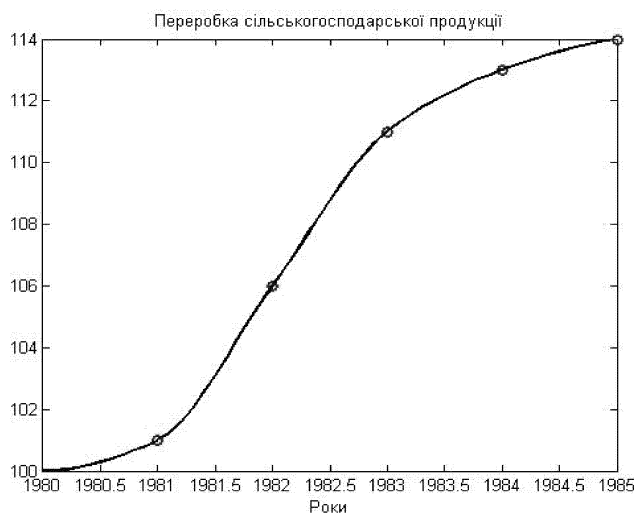

Рис. 3. Динаміка обсягів виробництва в переробній промисловості УРСР протягом 1980–1985 років (у % до 1980 р.)

З аналізу динаміки технічного оснащення сільського господарства зауважимо, що в УРСР протягом 1960–1985 років було досягнуто позитивних зрушень в цій галузі, що асоціюється з початком аграрних реформ в даних періодах (в 1965 та 1984 роках). Проте, з середини 1980-х років досконалість харчової промисловості почала знижуватись. Це порушує принцип вдосконалення виробництва.

Спад інтенсивності оновлення основних фондів сільського господарства після 1986 р. пригальмував інтенсивність їхнього зростання, а далі викликав обвал основних фондів сільського господарства. Очевидно, що за зменшенням інтенсивності оновлення основних фондів сільського господарства, зниженням продуктивності праці в сільському господарстві відбулось руйнування технічної бази сільського господарства, яке тривало з 1984 року до 2001–2005 років.

Умовою сталого розвитку є збалансування витрат на оновлення виробничих фондів у сільському господарстві та у харчовій промисловості. Так, розширена модернізація обладнання для харчової промисловості відбувалась лише протягом 1970–1976 років, 1982–1984 років. Виробництво машин для переробки продукції сільського господарства до 1970 року зростало сповільнено, з 1970 року зростало приблизно в десять разів швидше. Це свідчить про різкі позитивні зміни в економіці щодо харчової промисловості протягом цих років. Тим часом, кількість нових видів сільськогосподарської техніки до 1976 року скорочувалась, і почала зростати лише у 1982–1984 роках. Дані закономірності показують диспропорцію між досконалістю сільського господарства і харчової промисловості.

В ринкових умовах виробництво машин для харчової промисловості зростає, зазнаючи коливань тривалістю приблизно три роки. Такий самий вигляд має крива введення в дію основних фондів в харчовій промисловості в умовах ринку (рис. 4). Виробництво машин для харчової промисловості та введення в дію основних фондів харчової промисловості мають синхронні максимуми, які припадають на 2001, 2004, 2007 роки.

В ринкових умовах основні фонди харчової промисловості зростають, зазнаючи деяких коливань (див. рис. 4). Це одна з визначальних рис сучасної економіки України. Покращення фондоозброєності харчової промис-

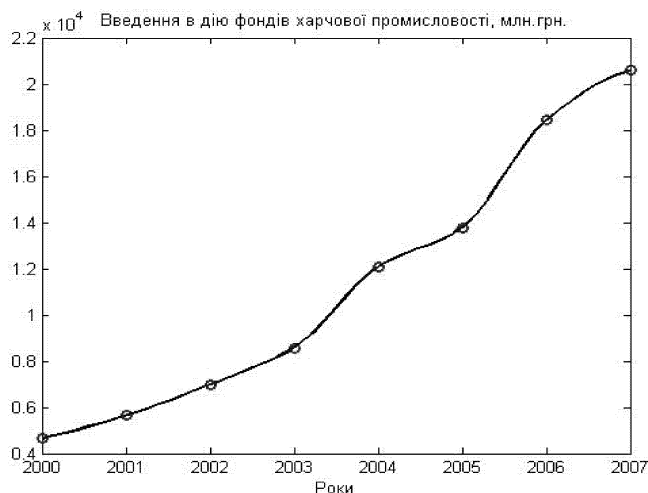

Рис. 4. Динаміка введення в дію основних фондів харчової промисловості в Україні протягом 2000–2007 років

ловості, яке спостерігаємо з 2001 року, є своєрідним виправленням диспропорції між потребами споживачів й виробничими потужностями харчової промисловості, яка виникла після 1984 року. Це зрозуміло з рис. 5, на якому зображено графік зростання продуктивності праці в харчовій промисловості.

З цього випливає, що порушення в розвитку харчової промисловості у 1974–1977 роках, після 1984 року було викликано відхиленням від зрівноваженості щодо постачання сировини підприємствам харчової промисловості і відхиленням від зрівноваженості щодо постачання нової техніки в харчову промисловість та в сільське господарство. Відтак, погіршення стану харчового забезпечення, яке почалося у 1984 році та перейшло в лихоліття трансформаційної економіки, є наслідком цього дисбалансу.

Порівнюючи темпи оновлення основних фондів харчової промисловості й темпи постачання сільськогосподарської сировини для харчової промисловості, зауважимо, що ріст основних фондів не стосувався екстенсивного розширення виробництва, а був спрямований на підвищення продуктивності праці. Так, з 1970 до 1985 років фондоозброєність в харчовій промисловості загалом зростала на 150 %, в рибній та молочній галузях — на 180 %, а в борошномельній галузі — на 300 %.

Рис. 5. Динаміка продуктивності праці в харчовій промисловості України протягом 1960–1985 років (у % до 1970 р.)

За цей же час фондоозброєність сільського господарства зросла в середньому на 100 %, що показує значне відставання темпів технічного вдосконалення сільськогосподарського виробництва в порівнянні з темпами вдосконалення підприємств харчової промисловості. Так, в галузях зернового рослинництва та борошномельній за 1970–1985 роки темп зростання сільськогосподарського виробництва на 200 % відстав від темпу зростання харчової промисловості. Тобто, протягом 1970–1985 років сформувався глибокий розрив у технічній оснащеності, фондоозброєності й досконалості загалом між харчовою промисловістю та сільським господарством.

Це також помітно з інших показників. Так, до 1970 року зростав обсяг збуту продукції харчової промисловості. Зростав розмір споживання в закладах громадського харчування. Водночас, зменшився обсяг збуту продукції сільського господарства, відбувалося підвищення ціни на продукти харчової промисловості, що створило динаміку лінійного зростання збуту товарів харчової промисловості. Отже, водночас із вдосконаленням фондоозброєності в харчовій промисловості було підвищено ціну на її продукт. Жодних даних про подібне підвищення ціни на продукт сільського господарства не вдалося знайти. Це наштовхує нас на думку про те, що в середині 1980-х років виникло суттєве порушення рівноваги між ціною продукту сільського господарства і ціною продукту харчової промисловості, між дохідністю підприємств харчової промисловості й дохідністю підприємств сільського господарства. З погляду сталого розвитку це була передумова кризи 1990-х років.

Отже, в середині 1980-х років в УРСР виникло порушення зрівноваженості між величиною й темпом вдосконалення (а також дохідності й численних інших показників) в сільському господарстві та харчовій промисловості.

Ринкову трансформацію економіки розпочато за умов порушення балансу інтересів підприємств сільського господарства та підприємств харчової промисловості. На жаль, ця трансформація посилила розбіжність у дохідності підприємств сільського господарства й харчової промисловості, і лише з 2001 року це порушення почало слабо вирівнюватись.

Далі розглянемо закономірності розвитку харчової промисловості в ринкових умовах.

Починаючи з 1990 року прискорено знижуються обсяги виробництва основних видів продукції сільського господарства. Найбільшого спаду зазнали ті галузі сільського господарства, які постачали продукцію для інших його галузей. Так, протягом 1990–2000 років обсяги вирощування цукрових буряків зменшились з 4500 тис. т за рік до 1500 тис. т за рік, вдвічі скоротилось вирощування багаторічних і однорічних трав. За роки ринкової трансформації суттєво знизився обсяг вирощування м'ясної продукції (в тому числі яловичини) і суміжних з нею продуктів сільського господарства.

Дохідність м'ясного тваринництва значно нижча за дохідність м'ясопереробної галузі харчової промисловості. Не маючи можливості вирівняти цю диспропорцію, сільськогосподарські виробники припинили вирощування ВРХ і кормів для неї.

Ті галузі сільського господарства, які вирощують продукцію для споживачів з інших галузей, протягом

1990–2001 років зменшили виробництво на 70 %-80 %. Це, зокрема, — виробництво зернових.

Скорочення виробництва зернових викликане бажанням сільськогосподарських виробників ослабити втрати дохідності в порівнянні з дохідністю підприємств харчової промисловості. Тобто, непропорційна структура розподілу доходів між виробниками сільського господарства та харчової промисловості призвела до зміщення структури «товарного асортименту» продукції сільського господарства, за якого виробники зазнають менших втрат.

Нестійкі коливання урожаю зернових з 2001 року, показують конкурентне протистояння сільськогосподарських виробників та зовнішнього ринкового середовища.

Отже, спад вирощування основних культур сільського господарства був викликаний необхідністю зменшити непропорційний розподіл доходів підприємств сільського господарства й харчової промисловості.

Цей висновок підтверджують спостереження за динамікою обсягів виробництва інших видів сільськогосподарської продукції. Так, протягом 1990-их років загальний обсяг виробництва зелених кормів, кормових буряків, зернобобових і льону (волокна) скоротився приблизно на 80–90 %. Це відповідає динаміці спаду із переходом у стійкий низькопродуктивний стан.

Обсяги вирощеного винограду зазнавали (протягом 1990–2001 років) ступінчастого зниження. Одночасно у винограднопереробних галузях промисловості відбувались процеси стабілізації виробництва.

За роки економічної трансформації підприємства сільського господарства збільшили виробництво деяких видів продукції.

Так, валова продукція сільського господарства й валове вирощування ярої пшениці зазнає піднесення як величина з динамікою росту в умовах обмежених ресурсів. Зауважимо, що аналогічна динаміка зростання продукції сільського господарства спостерігалася до 1984 року, але тоді її обмеження було викликане граничною продуктивністю сільськогосподарської техніки.

Починаючи із 1990 року, з амплітудою коливань розмірів урожаю в межах 40 % від середнього значення, зростає виробництво ячменю та соняшнику, що пов'язане із суттєвим розширенням обсягу й асортименту відповідно пивної продукції та виробництвом олії.

Вирощування ярого вівса й проса скоротилося приблизно на 70–80 % і продовжує спадати. Така тенденція є наслідком того, що зник попит на ці продукти та харчові товари, виготовлені з них. Зокрема, зменшилось поголів'я коней, в структурі харчового споживання скоротилася частка продуктів, вироблених з проса. Тобто, питання сталого розвитку харчової промисловості охоплює протиріччя у відносинах з сільськогосподарськими виробниками та споживачами продукту харчової промисловості. Хоча таке стрімке зменшення попиту, яке спостерігається у виробництві проса не спостерігається в інших галузях рослинництва.

За роки трансформації значно збільшились обсяги виробництва овочів, зерна кукурудзи та сої. Виробництво овочів пов'язане з намаганням сільськогосподарських виробників уникнути надмірної залежності від посередницьких й переробних підприємств, тобто є продовженням спроб вирівняти диспропорції у відносинах між сільським господарством і харчовою промисловістю.

Виробництво сої є модерним запозиченням з економік інших країн, в яких не вистачає основних харчових продуктів. Для України, де урожайність ґрунтів дає можливість вирощувати набагато вищий урожай, виробництво сої не є актуальним. Проте вітчизняні виробники збільшили обсяги виробництва сої у п'ять разів.

Є інший тренд спаду і зростання. Це стосується обсягів вирощування рису. Очевидно, що така динаміка обсягів виробництва рису пов'язана із конкуренцією між сільськогосподарськими підприємствами та підприємствами круп'яної галузі за умови стійкого попиту на рисову продукцію серед населення. З рис. 6 видно, що попит кінцевих споживачів позитивно впливає на сталий розвиток сільськогосподарських виробників, незважаючи на подвійну конкурентну взаємодію підприємств харчової промисловості з сільськогосподарськими підприємствами та споживачами. Тобто на прикладі вирощування рису, виготовлення рисової круп'яної продукції спостерігається економічний процес з ознаками сталого розвитку.

Динаміка обсягів вирощування рослин, придатних для виробництва енергоносіїв (ріпаку тощо), становить окрему тему, яка виходить за рамки поставленого завдання. Все ж, зауважимо, що стрімке збільшення виробництва ріпаку створює нові обставини взаємодії підприємств сільського господарства й харчової промисловості. Вирощування ріпаку ослаблює залежність сільськогосподарських підприємств від тиску харчової промисловості, викликаного її вищою фондоозброєністю (капіталоозброєністю, фондовіддачею). На жаль, цей напрям веде до перетворення України на сировинний придаток країн Євросоюзу.

Тепер розглянемо динаміку виробництва продуктів харчування протягом 1985–2006 років. Порівнюючи її з динамікою вирощування основних продуктів сільського господарства, отримуємо висновки, наскільки розвиток харчової промисловості протягом 1990–2006 років відповідає процесам сталого розвитку.

Протягом 1990–2006 років виробництво борошна і сировудженої ковбаси виявляють взаємно-протилежні тенденції зміни. В той час, як одна величина зростає, інша спадає і навпаки. В періоди відносної стабільності обидві величини залишаються малозмінними. Очевидно, в цьому проявляється особливість споживання, коли вибір продукту був вимушений: нестачу м'ясних продуктів споживачі компенсували хлібними продуктами.

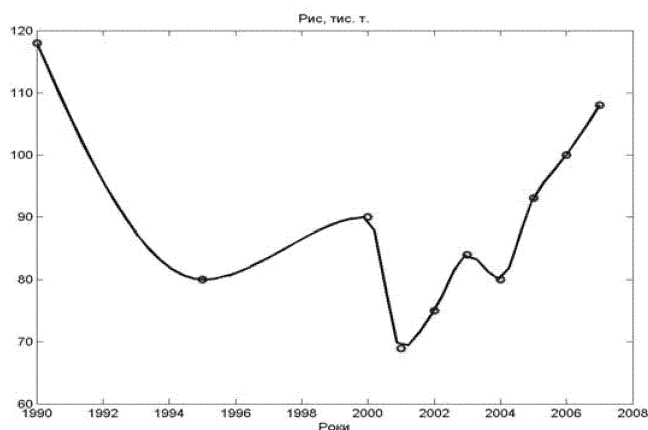

Рис. 6. Динаміка обсягів вирощування рису протягом 1990–2007 років

В післятрансформаційні роки (2001–2006 роки) вперше відбувається стабілізація споживання хлібних продуктів із стрімким зростанням виробництва сировудженої ковбаси.

Порівнюючи динаміку виробництва твердих сирів з динамікою споживання молочних виробів зауважимо, що протягом 1990–2001 років відбулися зміни в структурі споживання, суттєво скоротилося споживання молока та зросло споживання молочних продуктів з тривалим часом зберігання. Отже, скорочення споживання цільного молока та збільшення споживання твердих сирів є наслідком зрівноваження двох процесів: зміни у споживчих пріоритетах покупців харчової продукції та адаптації підприємств харчової промисловості до цих нових потреб за стійкої пропозиції молока зі сторони підприємств сільського господарства. Очевидно, це є нормальним економічним процесом, який повністю відповідає принципам сталого розвитку. За винятком того, що для покращення здоров'я населення важливо відновити споживання цільного молока до рівня 1974–1986 років.

Виробництво сарделок і сосисок протягом 1980–1984 років зазнало короткочасного спаду, а з 2001 року почало стрімко зростати, досягнувши максимуму в 2005–2006 роках. Враховуючи динаміку розвитку тваринництва зрозуміло, що суттєве зростання виробництва варених ковбас непов'язане із ресурсною забезпеченістю продуктами тваринництва, а ґрунтується на імпортній сировинній базі.

Отже, сучасне виробництво м'ясної вареної ковбаси пов'язане з декількома порушеннями принципу зрівноваженості сталого розвитку. По-перше, нестача вареної ковбаси за існуючого попиту на неї (з 1984 року) спонукає підприємства харчової промисловості до випуску товарів, які зовні нагадують аналогічний продукт 1970-х років. По-друге, дисбаланс між дохідністю тваринництва і дохідністю м'ясопереробних підприємств харчової промисловості призвів до того, що підприємства сільського господарства припинили постачання м'яса підприємствам харчової промисловості. По-третє, пошуки підвищення дохідності підприємств харчової промисловості призвели їх до застосування сої та субпродуктів, як заміників м'яса у вареній ковбасі. Так, в результаті збігу незрівноважених співвідношень у м'ясній (ковбасній) галузі харчової промисловості виник паталогічний напрям розвитку: виготовлення вареної ковбаси з імпортованих субпродуктів, сої, харчових смакових приправ промислового походження.

На рис. 7 видно динаміку становлення однієї з галузей такої паталогічної харчової промисловості. На рис. 8 показано графік розмірів виробництва всіх ковбасних виробів протягом 1970–2006 років. На ньому бачимо початок спаду виробництва цих продуктів (1984 рік). На рис. 7, показано зростання їх виробництва на сировинній базі субпродуктів та сої.

Цікавою є динаміка обсягів виробництва цукру. В 2001 році виробництво цукру знизилось до рівня 1950-х років. До 1995 року виробництво цукру перевищувало 7000 тис. т за рік і це відповідало збалансуванню дохідності підприємств сільського господарства і харчової промисловості. Різне зменшення виробництва цукру в 1987–2000 роках до рівня 1954 року відповідає переходу у врівноважений стан, в якому збалансовані інтереси

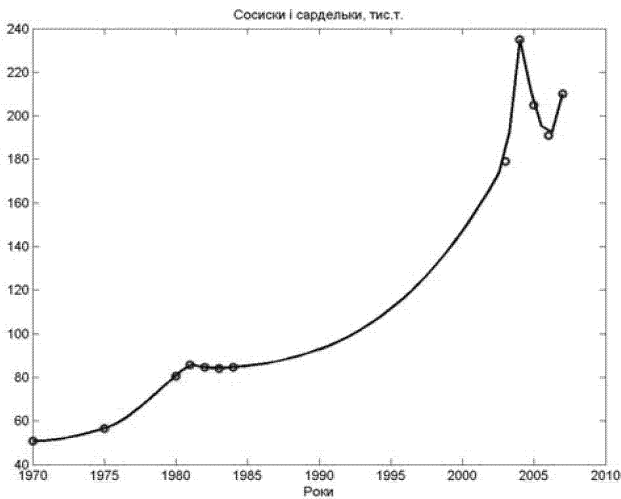

Рис. 7. Динаміка обсягів виробництва окремих продуктів харчування протягом 1970–2007 років

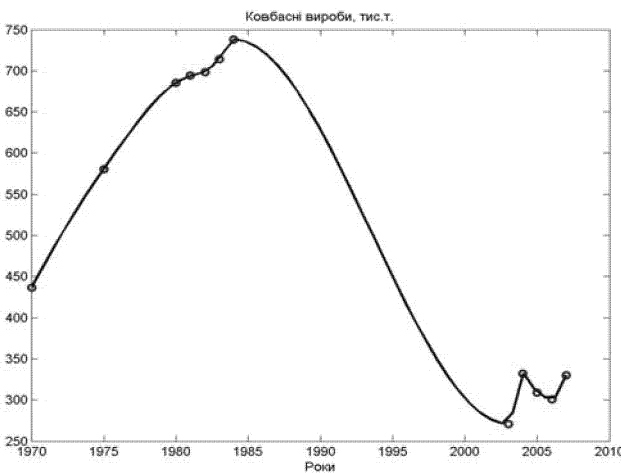

Рис. 8. Динаміка обсягів виробництва ковбасних виробів протягом 1970–2007 років

трьох учасників: галузі цукрового буряківництва сільського господарства, цукрової галузі харчової промисловості і вітчизняних споживачів цукру.

Аналіз динаміки обсягів виробництва копченостей та якісних сортів м'ясних виробів показує, що ця галузь перебуває у низькопродуктивному стані, який є динамічно зрівноваженим із станом сільського господарства, харчової промисловості та купівельною спроможністю споживачів. Це сприятливі умови з погляду сталого розвитку. Надалі важливо збільшувати продуктивність м'ясного тваринництва, нарощувати потужності з переробки м'яса і підтримувати зростання щодо купівельної спроможності цієї групи товарів. Це звичайна економічна ситуація і власне до неї найчастіше використовують термін «сталий розвиток».

Раніше було вже зазначено, що однією з найбільших диспропорцій в діяльності підприємств харчової промисловості є зростання збуту дешевої м'ясної продукції, виготовленої із замінників та субпродуктів. Причому, ці субпродукти повинні бути імпортованими, адже сільське господарство не виробляє у відповідних кількостях м'яса та субпродуктів.

Цей висновок підтверджують дані щодо динаміки обсягів збуту сільськогосподарської продукції підприємствам харчової промисловості. З'ясувалося, що за роки

ринкової трансформації (1990–2001 роки) підприємства сільського господарства поступово зменшували частку своєї продукції, яку вони збували переробним підприємствам. Так, наприклад, обсяги збуту яєць сільськогосподарськими підприємствами знизились у 2002 році до десятих частин відсотка. Обсяги збуту соняшника і зернових переробним підприємствам знизилися відповідно із 100 % та 80 % до 3 % у 2003 році.

Тобто, через суттєву диспропорцію у розподілі доходу від сукупної вартості продуктів харчування підприємства сільського господарства скорочували обсяги збуту продукції підприємствам харчової промисловості, шукаючи інші ринки збуту. Цей процес є несприятливим з погляду розвитку АПК й створення харчової бази для населення. Але він виступає єдиним засобом, доступним для підприємств сільського господарства, зрівноваження доходів сільського господарства та харчової промисловості при виготовленні харчового продукту відповідно до трудозатрат. Не маючи засобів впливу на цінову політику підприємств харчової промисловості, підприємства сільського господарства припинили з ними співпрацю.

Зауважимо, що з 2001–2002 років почалось зростання збуту переробним підприємствам окремих сільськогосподарських продуктів. А саме: овочів (з 5 % до 20 %), м'яса птиці (з 2 % до 38 %), плодів і ягід (з 1 % до 31 %). Ця динаміка показує, що між підприємствами сільського господарства, які займаються вирощуванням овочів, плодів і ягід, та харчовою промисловістю встановилась рівновага стосовно їхньої дохідності. Така ж рівновага відбулась між підприємствами з вирощування птиці та переробки пташиного м'яса. Відповідні галузі перебувають у початковому стані майбутнього сталого розвитку.

Обсяги збуту картоплі підприємствам харчової промисловості знизились з 85 % у 1990 році до 18 % у 1994–2001 роках. Період спаду тривав до 2003 року, після чого спостерігалось збільшення збуту картоплі приблизно до рівня 10 % від загального обсягу її виробництва. Динаміка обсягів збуту картоплі підприємствам харчової промисловості показує повільний перехід з одного стійкого стану в інший. Це відповідає зрівноваженим відносинам між споживачами та виробниками, які збалансовані як за обсягами, так й за розподілом отриманих прибутків між сільським господарством та харчовою промисловістю. Подальший розвиток картоплярства та переробки картоплі залежатиме від структури споживчих потреб покупців.

Обсяги збуту винограду протягом 1990–2001 років зазнали ступінчастого зниження, що відповідає динаміці переходу виробників винограду та підприємств з його переробки у стани з різними рівнями продуктивності, розподілу сукупного доходу від збуту виноградної продукції кінцевим споживачам. Цікаво, що водночас із зниженням обсягів виробництва винограду відбувається ступінчасте зниження частки винограду, проданого підприємствами сільського господарства переробним підприємствам.

З цього випливає висновок, що виноробні та консервні підприємства з переробки винограду сьогодні зазнають короткотривалих переходів між стійкими станами. Ці стани значною мірою визначені структурою споживання покупців, які вибирають або вино й виноградний сік, або альтернативні товари. Отже, перспективи сталого розвитку підприємств з переробки винограду залежать від адаптації до споживчих характеристик ринку.

Починаючи з 2000 року підприємства сільського господарства збувають дедалі більшу частку молока переробним підприємствам (від 67 % у 2000 році до 93 % у 2006 році). Цей процес пов'язаний, передусім, з розширенням асортименту та збільшенням обсягу виготовлення твердих сирів. Така тенденція є сприятливою для всіх учасників виробництва та споживачів, вона відповідає збалансуванню інтересів учасників економіки. Проте, суттєвим недоліком цього стану залишається низький рівень споживання цільного молока та молочної продукції короткочасного зберігання, яка ще донедавна становила значну частку споживчого кошика.

Отже, з погляду сталого розвитку, постачання підприємствам харчової промисловості картоплі, винограду, молока і цукру пов'язане із різними, специфічними для кожного виду продукту економічними умовами. Проте, спільним для всіх цих галузей є низька продуктивність економічного стану, врівноваженість економічних відносин з постачальниками сировини, обладнання, покупцями товару. В цих галузях харчової промисловості необхідно втілити сталий розвиток, дотримуючись принципу вдосконалення та принципу збалансованості.

Зауважимо, що споживання винограду та збільшення обсягів виробництва сирів частково торкається несприятливих спеціально-економічних процесів. Виробництво сирів, аналогічно, як і варених ковбас є зручним для створення харчових фальсифікатів. Виробництво вина є чинником поширення алкоголізму. Ці зауваження необхідно враховувати, розробляючи плани розширення виробництва названих продуктів.

Висновки. Узагальнюючи закономірності сучасного економічного стану окремих галузей харчової промисловості, зауважимо, що одні з них перебувають у стійкому низькопродуктивному стані. Це, зокрема, борошномельна, круп'яна, цукрова галузі.

В низькопродуктивному стані з тенденцією сталого розвитку перебувають підприємства із виготовлення твердих сирів, овочевих та виноградних консервів.

На підприємствах з виготовлення ковбасних виробів, олії, переробки рису триває піднесення продуктивності, стрімко покращується їхня дохідність. Для цих підприємств особливо важливо стабілізувати темпи зростання, знайти механізм оперативного зрівноваження своєї діяльності з мінливими умовами ринку.

У стійкому та економічно вигідному стані перебувають підприємства, які переробляють картоплю та виноград. Це викликано стабільністю попиту на їхню продукцію. Для підприємств цієї групи важливо акумулювати ресурси для майбутнього якісного переходу у дещо продуктивніший стан.

На підприємствах м'ясної, консервних галузей відбувається інтенсивне вдосконалення основних фондів. Подібні процеси тривають у пивоварній галузі.

Менша продуктивність основних фондів у підприємств, пов'язаних із переробкою зернових культур.

Порівнюючи фондоозброєність підприємств харчової промисловості з фондоозброєністю підприємств сільського господарства, зауважимо, що дисбаланс цих величин виник у тваринництві, зокрема у вирощуванні ВРХ і свиней та виготовленні варених ковбас, сардельок і сосисок. Цей дисбаланс доходів призвів до скорочення поголів'я м'ясного стада в сільському господарстві і до

становлення несприятливих для суспільства обставин, коли харчова промисловість виготовляє продукти на основі імпортованих м'ясних решток, субпродуктів та рослинних добавок, продуктів хімічного походження.

Оскільки така ситуація вигідна підприємствам м'ясної галузі, і на неї не можуть вплинути ні споживачі, ні постачальники м'яса, тому обмеження хімізації в м'ясній галузі стає одним з важливих завдань державного регулювання в області харчового забезпечення населення.

Стрімкий розвиток основних фондів деяких галузей харчової промисловості призводить до утворення несприятливих суспільно-економічних ситуацій в Україні. Крім названої вище хімізації продукції м'ясної галузі, зростає надмірне споживання пива (обсяги його виробництва за 2001–2006 роки зросли в 3–6 разів), хімізація молочних консервів. Особлива ситуація склалася з вирощування ріпаку, що створює передумови перетворення України у енергетичний сировинний придаток до країн з досконалішою економікою.

На кінець досліджуваного періоду не спостерігається диспропорцій в галузі виробництва твердокопченої ковбаси, копченостей та продуктів з м'яса, курей. Хоча конкурентний тиск на ці галузі зі сторони м'ясопереробної галузі, яка використовує субпродукти тінювого походження, призводить до ситуації, коли і ці дві галузі можуть опинитися у стані паталогічної хімізації продукту, який вони виробляють.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з дослідженням економічних процесів в окремих секторах харчової промисловості, з вивченням закономірностей оновлення основних фондів та їхнього інвестиційного розвитку, поглибленням інтеграції та кооперації харчової промисловості і сільськогосподарського виробництва, вивченням тенденцій вдосконалення якості продукції харчової промисловості та її конкурентоспроможності.

Література

1. Дейнеко Л. В. Розвиток харчової промисловості України в умовах ринкових перетворень (проблеми теорії та практики) / Л. В. Дейнеко. — К. : Знання, 2006. — 331 с.
2. Дерев'яно О. Основні напрями системного трансформування харчової промисловості України / О. Дерев'яно // Економіка України. — 2000. — № 1. — С. 45–50.
3. Лиськов В. Харчова промисловість у системі АПК / В. Лиськов // Економіка України. — 2000. — № 8. — С. 55–61.
4. Мостенська Т. Стан та перспективи ринку продовольчих товарів в Україні / Т. Мостенська // Харчова і переробна промисловість. — 2009. — № 1 (353). — С. 8–12.
5. Сичевський М. П. Стан та пріоритетні напрями розвитку харчової промисловості в Україні / М. П. Сичевський // Економіка АПК. — 2004. — № 1. — С. 38–42.
6. Статистичний щорічник України за 2006 рік. — К. : Видавництво «Консультант», 2007. — 551 с.
7. Статистичний щорічник України за 2007 рік Державний комітет статистики України. — К. : Видавництво «Консультант», 2008. — 571 с.
8. Украинская ССР в цифрах в 1980 году: Краткий статистический справочник / Отв. за вып. Б. А. Сивко. — К. : Техника, 1981. — 142 с.
9. Українська РСР — 1977 рік: Короткий статистичний довідник. — К. : Техніка, 1978. — 383 с.

10. Українська РСР — 1979 рік: Короткий статистичний довідник. — К. : Техніка, 1980. — 351 с.
11. Українська РСР у цифрах в 1971 році: Короткий статистичний довідник. — К. : Статистика, 1972. — 143 с.
12. Українська РСР у цифрах в 1972 році: Короткий статистичний довідник. — К. : Політична література України, 1973. — 159 с.
13. Українська РСР у цифрах в 1973 році: Короткий статистичний довідник. — К. : Політична література України, 1974. — 219 с.
14. Українська РСР у цифрах в 1976 році: Короткий статистичний довідник. — К. : Техніка, 1977. — 175 с.
15. Українська РСР у цифрах в 1985 році: Короткий статистичний довідник / ЦСУ УРСР ; відп. за вип. М. - Т. Ковальчук. — К. : Техніка, 1986. — 167 с.
16. Харчова промисловість України: стан та перспективи ; за ред. акад. НАН України І. Р. Юхновського. — К. : ФАДА, ЛТД, 2001. — 339 с.
17. Шмаглій О. Б. Харчова промисловість та її розвиток / О. Б. Шмаглій // Економіка АПК. — 2006. — № 8. — С. 40–47.